

COSMAS EN DAMIANUS EN DE NEDERLANDEN.

D.A. Wittop Koning.

Het eerste contact van de Nederlanden met de beschermheiligen van de doktoren en chirurgijns, was misschien het plechtige feest van de verheffing van de relikwieën van de twee martelaren te Bremen in 1334. De bisschop van Bremen, Borchard Grelle, had alle prelaten en edellieden uit de omringende landen uitgenodigd. Onder hen waren waarschijnlijk de heer van de proosdij van St. Pieter te Utrecht en ook de heer van Abcoude als leenman van de hertog van Gelderland (die de heerschappij in Oost Friesland voerde). Het feest te Bremen was misschien de aanleiding de parochie van Abcoude te wijden aan de beide heilige martelaren.

Na Bremen hebben vele andere steden, vooral hanzesteden de beide heiligen als beschermelingen aangenomen. Hiervan zijn te noemen Emden (klok van 1518), Hamburg (altaar van 1455) en Lübeck (1480). In België zouden 88 kerken gewijd zijn aan St. Cosmas en St. Damianus, in Nederland slechts 5 te weten, Abcoude, Afferden, Groesbeek, Terwolde en IJsselstein.

De tegenwoordige kerk te Abcoude is waarschijnlijk voltooid in 1490. In de kerk bevond zich een altaar voor de beide heiligen; de klok, gegoten in 1537 door Jan Tolhuis klokkengieter te Utrecht draagt het volgende inschrift: Sante Cosmas et Damianus is min naem / min ghelut is voer God bequam / den levenden roep ick den doden overlu ick / Jan Tolhuis van Utrecht me fecit anno domini 1537.

In de toren van de aan Cosmas en Damianus gewijde kerk te Afferden bevinden zich drie klokken waarvan twee gewijd zijn aan de beide heiligen. De opschriften zijn de volgende: Ad majorem dei ac B(eatae) V(irginis) Marie S(anc)torumque urbani Cosmae et Damiani gloriam. Hec fusa campana, regente, dmo Theodoro barone Schenk de Nydeggen, dmo de Blyenbeek, Afferden, Gribbevorst, dmo pastore Wilfrido van Bogaert. Joannes a Trier me fecit ao dom. 1653; Ad majorem dei b.v. Mariae ac S.S. Cosmae et Damiani gloriam. Sub illustrissimo dmo Arnolde Marchione de Schenk de Niedecken etc et Maria Cath. Marsch. de Hoensbroeck conjugum. Pastore R.D. Laur. Simons. fusa sum. Joannes Fremi me fecit 1705.

In de kerken van Groesbeek en IJsselstein is niets meer over betreffende de beide heiligen. Over Terwolde is mij niets naders bekend.

Behalve de vijf kerken bestond er in ons land een kapel gewijd aan Cosmas en Damianus te Noord Wimmenum bij Bergen (N.H.). Deze kapel was omstreeks 1360 gesticht door Hugo van Assendelft, abt van Egmond. Ten tijde van de reformatie verviel de kapel. In de 18e eeuw was het een school, in 1865 werd zij door brand verwoest.

In de bibliotheek van de universiteit van Leiden bevindt zich een lied waarin een verband gezocht wordt tussen Damianus en Damiate. Hofdijk geeft in zijn boek *Kennemerland* een ballade over de beide heiligen, maar deze berust geheel op de fantasie van de schrijver.

Waren er slechts vijf kerken in onze streken gewijd aan Cosmas en Damianus, er waren er vele met een altaar van het gilde der chirurgijns. Brugge had reeds in 1302 een gilde, Maastricht in 1420, Kortrijk in 1448, Deventer (muurschildering in de Lebuinuskkerk) begin 15e eeuw, Middelburg in de 15e eeuw, Gorinchem in 1465, Rotterdam in 1467 (ontstaan uit een aanvankelijk religieuze broederschap), Breda vóór 1499, Deventer in 1513, Vere in 1520, Luik in 1525, Haarlem in 1537 (altaar in de St. Bavo), Alkmaar in 1552 (altaar in de St. Laurens) vanaf 1695 waren de apothekers lid van dit gilde, Brielle 1579 als Collegium Medicum, Arnhem vóór 1582, Den Haag 1591 (boederschap van St. Cosmas en St. Damianus), Groningen 1597, Enkhuizen 1636 als college van doctoren en chirurgijns, Oudenaarde 1669. Vlissingen, Utrecht (altaar in de Mariakerk), Brussel en Antwerpen (altaar in de Lieve Vrouwekerk) hadden dergelijke gilden. In het museum voor schone kunsten te Antwerpen bevindt zich een deel van een triptiek gemaakt voor dit altaar door Franciscus Francken.

Van verschillende van deze gilden zijn nog interessante stukken bewaard gebleven. 's Gravenhage heeft in het gemeentemuseum nog de vergulde zilveren beker van het chirurgijns-gilde uit 1613. Op het deksel Prometheus, die een schild draagt waarop de H.H. Cosmas en Damianus zijn afgebeeld, de patroonheiligen van de gilde. Middelburg had een eedsformulier waarin stond: Naer Cosmas en Damianus oorbaren / Ick my nu voortaan wil paren/. Van Zierikzee is een gildeglas bewaard gebleven met inschrift: Het Cosmas en Damianusgilde; en een voorstelling van een amputatie.

Ook in Gouda zijn een tweetal gildeglasten bewaard gebleven, één met het wapen van Rotterdam, het andere met het gildewapen, bestaande uit een vijfpuntige ster met in het hart een stralende zon, bovenaan vergezeld van twee achtpuntige sterren, gehouden door de beide heiligen

in de dracht van de tijd, Cosmas met de lange, Damiaan met de korte mantel, voorzien van hun attributen, urinaal en zalfpot met spatel. Inschrift: *Medicorum atque chirurgorum Salus St., Cosmus et St. Damianus*. Ook hier wordt het wapen gehouden door beide heiligen met dezelfde kleding en attributen.

In Workum is de gildebaar van apothekers en doktoren uit 1781 nog bewaard gebleven. Attributen trepaanboor, boek en palmtak.

De instructie van Leeuwarden uit 1550 meldt: « Op den 27sten September, sullen alle die gildebroeders gehouden zijn ter eeren Godts binnen die kercke van Oldenhove op hun costen te laeten doen een singende misse ende een yegelijc gilde Broeder met sijn huysfrou ter kercken te comen, de misse te hoeren ende elcx besundere een halve stuyver te offeren by pene van een halff pont was » waarna « alle die Gildebroeders met huere huysfrau tsaemen een behoirlycke maeltijt holden en de teeren ».

In Middelburg bezat het gilde een altaar in de gasthuiskerk. In 1523 besteedden deken en beleders het schilderen aan van een altaarstuk, inhoudende de legende van Cosmas en Damianus voor de som van 7 pond Vlaams, terwijl in de voet daarvan moesten aangebracht worden de Conterfeitsels van Mr. Maarten Goudswaert, deken, en Mr. Jeronimus en Mr. Heyndrick Jasz, beleders. In 1524 werd het schilderen van deuren voor dit altaarstuk aan de schilder Gommarus te Antwerpen gegund voor een som van 5 pond Vlaams. Dit altaarstuk is, voor zover mij bekend, niet bewaard gebleven. Het altaar verviel met de hervorming in 1575. In 1573, tijdens de 80-jarige oorlog werd alle gildezilver ingeleverd, waaronder een verguld zilveren kop met zijn deksel, waarop waren afgebeeld Cosmas en Damianus.

Van het Collegium Medicum te Brielle zijn nog twee notulenboeken bewaard gebleven (Bibliotheek van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Geneeskunst). Voorin in één dezer boeken is een aquarel van Cosmas en Damianus aangebracht, vervaardigd door J.v.d. Kuyn en met omschrift: *Collegium Medicum Brilanum 1779*. De heiligen zijn afgebeeld met degen, urinaal en clisteerspuit als attributen.

In Gent bevindt zich in de St. Nikolaaskerk nog de Cosmas en Damiaankapel met twee 17-eeuwse beelden.

Tenslotte moeten nog genoemd worden de gildepenningen van 's Hertogenbosch en Maastricht. Op de eerste (Dirks LXXXV, 3) Cosmas en Damianus op een wapenschild als heiligen afgebeeld, de één weer met een urineglas, de andere met een zalfpot. Keerzijde: chirurgische attributen, lancet, boor en zaag, benevens een nummer. Die van Maastricht

geeft de beide heiligen in een tuin, samen houdende de vijfpuntige ster van Maastricht. In de andere hand dragen beiden een boek of zalfpot. Beiden zijn als bisschop gekleed. (Dirks XCVII.27).

Ook hadden de gilden hun zegel, niet alleen in het buitenland, zoals in Luzern, Rapperswill en Rheinau, maar ook in Nederland en wel in :

Arnhem : Cosmas en Damiaan in de kleding van de 17de eeuw met de gebruikelijke attributen, het wapen van Arnhem vasthoudende. Randschrift : *Fraternitae Cosmi et Dam(ani) Arnhem(ia)*. Het zilveren cachet bevindt zich in het gemeentemuseum te Arnhem.

Gorinchem : Doodshoofd met twee gekruiste doodsbeenderen, eronder het wapen van Gorinchem. Ter linker- en rechterzijde Cosmas en Damianus. Omschrift : *Cosmas et Damianus Gorcomi 1662*. Cachet in het museum te Gorinchem.

's Hertogenbosch : Binnen een kabelrand Cosmas en Damianus op een wapenschild als heiligen afgebeeld, de een weer met het urinéglas, de ander met een zalfpot. Omschrift : *Sigillum Chirurgorum in Buscoducis Anno 1664*. Cachet in het museum te 's-Hertogenbosch.

Maastricht : Cosmas en Damianus met mijter, de vijfpuntige ster, het wapen van Maastricht vasthoudende en ieder een boek in de andere hand, staande op een veld met enkele bomen. Randschrift : *S. Cosmos en Damianus Maestrigt*.

Rotterdam : Hiervan is het zilveren zegelstempel bewaard gebleven in het Historisch Museum. Voorzijde Cosmas en Damiaan met urinaal en zalfpot houdende het wapen der stad. Omschrift : *S. Cosmos en Damianus Roterodami* ». Keerzijde : *Pieter van Leendt en Adriaan Roomen inventors 1594*.

Oudenaarde : Het zegel van de Confrerie vertoont de beide heiligen, ieder houdende een vaas. Randschrift : *Societas ss Cosmas et Damiani Aldenar*.

Brugge : Het sigillum Chirurgiae Brugensis vertoont de beide heiligen met een boek onder de arm en de urinaal.

Brussel : Op het zegel van de barbiers vindt men eveneens de beide heiligen, de ene houdende een vijzel met stamper, de ander een fles.

De apothekers waren meestal niet talrijk genoeg om een eigen gilde te vormen. Ze maakten veelal deel uit van de chirurgijns-gilden en zo ontstond het gebruik de doctoren en chirurgijns onder St. Cosmas, de apothekers onder St. Damianus te stellen. Een direct verband tussen Damianus en de apothekers bestaat er niet.

BIBLIOGRAFIE.

- J. BIRZA-TRIMPE : *De kapel van Sint Cosmas en Sint Damiaan in Noord Wimmenum.* Pharm. Weekbl. 1937, nr. 4.
- M.J. ELZINGA, *Chirurgijns-gilden in Friesland.* Vrije Fries L.
- L. VAN LOON, *Het Rotterdamse chirurgijns-gilde St. Cosmas et Damianus van 1467-1798.* Ned. Tijdschr. Geneesk. 1939, 1485, 3911.
- A. DE METS, S.S. *Côme et Damien, Patrons des chirurgiens.* Nouvelle Iconographie. Art Médical, Anvers 1938.
- J.G.TH. GREVENSTUK, *De parochie van de H.H. Cosmas en Damianus te Abcoude tot aan het einde der 18e eeuw.* Jaarboekje Nifterlake, 1926, 19.
- G.H. VAN BORSSUM WAALKES, *Vervolg van Friesche klokke-opschriften.* Vrije Fries 1892, XVIII, 1-188.
- A.E. RIENTJES, *De muurschilderingen in de Lebuinus kerk te Deventer,* Versl. Mededel. Vereniging Beoefening van Overijssels recht en geschiedenis 1952, 67, 47-60.
- Overtoom 83
Amsterdam W.